

EHL-İ BEYT ADINA YÜRÜTÜLEN SİYASÎ HAREKETLERİN GENEL KARAKTERİSTİĞİ BAĞLAMINDA ABBÂSÎ YÖNETİMİNDE İMAMLARIN VARLIK MÜCADELELERİ

Yakup KESKİN*

ÖZET

Bu çalışmada, İmâmiyye'nin (İsnâ Aşeriyye) oluşum sürecinde son dönemine denk gelen ve Ehl-i Beyt adına gerçekleştirilen isyanların genel karakteristiği ve İmâmiyye İmamların hayatları boyunca idaresinde buldukları siyâsal yönetime karşı takip ettikleri siyaset ortaya konmaya çalışılmıştır. Bazen Ehl-i Beyt menşeli bazen de Ehl-i Beyt ile herhangi bir bağı olmayan kişilerce organize edilen hareketlerin İmâmiyye imamları ile olan bağ veya bağlantıları irdelenmiştir. Ehl-i Beyt menşeli olduğu kabul edilebilecek isyan hareketlerinin genel olarak halk tarafından benimsenip benimsenmediği, Abbâsilerin bu isyan hareketlerine ve isyanın elebaşlarına karşı tutumu ortaya konmaya çalışılmıştır. Yine Abbâsiler döneminde Ehl-i Beyt adına yürütülen hareketlerin ekonomik, siyasi, dini ve toplumsal nedenlerle mi yoksa Ehl-i Beyt'e yapılan baskı ve zulüm gerekçesi ile mi gerçekleştirildiği araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Beyt, Halife, Abbâsiler, İsyân, İmâmiyye,

ABSTRACT

Power Struggle Among Imams During The Abbasid Period Studied In Terms Of The General Characteristic Of The Political Actins Carried Out In The Name Of Ahlu 'L-Bayt

In this work we have tried to handle and analyse the general characteristic of the rebellions which coincided with the the last period of the formation process of the Imamiyah (Al-Ithna Ashariyyah) and which were carried out in the name of Ahlu 'l-bayt and also the policy followed lifelong by the Imamiyah İmams in the face of political administration under which they lived. We also studied the connections and links between the Imamiyah imams and the movements organised by individuals from among the Ahlu 'l-bayt or individuals having no connections with Ahlu 'l-bayt. We have also tried to find out whether the rebellious movements considered to have its source in Ahlu 'l-bayt were embraced by people or not and what was the attitude and reaction of Abbasids in the face of these rebellious movements and their ringleaders. We have also tried to find out whether the actions carried out in the name of Ahlu 'l-bayt during the Abbasid period were initiated with economic, political, religious motifs or they were carried out as a result of cruelty and oppression exerted to Ahlu 'l-bayt.

Key Words: Ahlu 'l-bayt, Khalifah, the Abbasid, the Imamiyah, rebellion

* (Dr.), İl Millî Eğitim Müdürlüğü, Program Geliştirme/Toplam Kalite Yönetimi Şube Sorumlusu, Samsun. E-mail: yakuphan55@yahoo.com

GİRİŞ

Hz. Muhammed'in (sav) vefatını takiben meydana gelen olaylar Müslümanlar arasında bir takım ayrışmalara neden olmuştur. Başlangıcında siyasî nitelikli olduğu söylenebilecek olaylar itikâdi bir boyuta taşınıp kurumsallaşmış İtikâdi Mezheplerin temeli atılmıştır. Bu mezheplerin en önemlilerinden biri, Şii fırkalar arasında adı geçen İmâmiyye ve Ca'feriyye olarak ta bilinen İsnâ Aşeriyye'dir. Şii müellifler Şiiliğin Hz. Peygamberin sağlığında veya vefatından hemen sonra ortaya çıktığı görüşü üzerinde birleşmişler ve Hilâfetin Ehl-i Beyt'ten gasbedildiğini iddia etmişlerdir. Bu süreçte Ehl-i Beyt kavramı, en fazla istismar edilen ve siyasallaştırılan Kur'ânî kavramlardan birisi olmuştur.

Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinden sonra kendi ihanetlerinin payının büyük olduğunu düşünen bir kısım Küfeli pişmanlık duyarak Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere Tevvâbûn hareketini başlatmışlardır. Hezimetle son bulan Tevvâbûn hareketi, İslâm içerisinde bir kitleleşme hareketinin başlamakta oluşunun ilk tezahürü olmuştur. Bu süreçte Hz. Hüseyin'in kanını talep için Muhtâr b. Ubeyd es-Sakâfi ortaya atılmış, Hz. Ali'nin diğer bir oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin imâmetini iddia etmiştir. İlk Şii ayaklanmalar olarak nitelendirilen Huçr b. Adiy, Kerbelâ, Tevvâbûn ve Muhtâr es-Sekâfi hareketleri tarihsel süreç içerisinde Şiiliğe zemin hazırlayan olaylar olarak görülmüştür. Bu dönemde müstakil bir Şiilik ile İmâmiyye mezhebinden söz etmek mümkün değildir. Daha çok tepki hareketleri olarak ortaya çıkan bu isyanlar çoğu zaman yönetim tarafından şiddetle bastırılmıştır.

İmâmiyye'nin oluşum sürecinde Ehl-i Beyt adına yürütülen isyan hareketlerinin meydana geldiği zaman diliminde yaşayan İmâmiyye imamları ve idaresinde buldukları Abbâsî Halifeleri beraberce mütalaa edilerek konu işlenmiştir.

Me'mun (198–218/813–833) Abbâsî Devletinin başına geçtiğinde babasının Ali evladına karşı izlemiş olduğu şiddetli siyasetin aksine, daha müsamahakâr bir politika takip etmiş ve babasının Şiiler (Ehl-i Beyt) üzerinde oluşturmuş olduğu sert havayı dağıtmıştır (Nebile 1968: 242). Me'mun, daha sonra Ali er-Rızâ'yı (İmâmiyye'nin 8. imamı) 3 Ramazan 201/25 Mart 817 yılında Horasan'a getirterek veliaht tayin etmiş, kendisinden sonra halife

olmak üzere halktan bey'at almıştır¹ (Mes'ûdî 1987: IV 28; İbn Kesîr 1995: X, 422; Algül 1997: 293). Me'mun, bunu perçinlemek için kızı Ümmü Habibe'yi Ali er-Rızâ'yla evlendirmiştir (Nevbahtî 1931: 72; Kummî 1963: 93; Mes'ûdî 1987: IV, 28). Me'mun bu şekilde davranmakla Ali er-Rızâ'yı kontrol etme imkanı bularak Ali er-Rızâ merkezli hareketin de önüne geçmek istemiştir denilebilir. Ancak halkın bir kısmı, halifelik hiçbir zaman Abbasoğullarından çıkmamalıdır! diyerek biat etmemiş, bu işin vezir Fadl b. Sehl gibi kişilerin başının altından çıktığını düşünmüşlerdir (İbnu'l-Esîr 1965: VI. 326-7; İbn Tıktaka Trz.: 217).

Ali er-Rızâ veliaht tayin edildikten kısa bir süre sonra (1 yıl kadar) Me'mun ile beraber Bağdat'a giderken yolda hastalanarak 203/818'de ölmüştür (İbn Tulûn 1958: 98; Mes'ûdî 1987: IV, 28; Nevbahtî 1931: 73; Kummî 1963: 94). Neticede Me'mun'un Ali er-Rızâ ile ilgili gerçekleştirmeyi düşündüğü şey düşünce planında kalmıştır.

Ali er-Rızâ'nın 40 yaşına kadar çocuğu olmamıştır. Öldüğünde 53 veya 55 yaşlarında olan Ali er-Rızâ,² (Kummî 1963: 94) veliaht olarak 7-8 yaşlarında bir erkek çocuk bırakmıştır (Nevbahtî 1931: 76; Kummî 1963: 99).

A- MUHAMMED EL-CEVÂD DÖNEMİ (203-220/819-835) EHL-İ BEYT İSYANLARI

Ali er-Rızâ'nın oğlu olan Muhammed el-Cevâd, 15 Ramazan 195/15 Mayıs 811 tarihinde doğmuştur (Nevbahtî 1931: 76; Kummî 1963: 99; Meclîsî 1983: L, 1; İbn Tulûn 1958: 104). Künyesi, Ebû Ca'fer es-Sâni'dir. "Takî", "Cevâd" lâkabıyla bilinir³ (Kuleynî 1969: II, 315-32; İbn Tulûn 1958: 103). Muhammed el-

- 1 İmâmî kaynaklara göre Me'mun, Ali er-Rızâ'yı gizli faaliyet sürdürerek halkı kendi imâmetine davet etmesini önlemek amacıyla veliaht tayin etmiştir. Bkz., Sadûk, Şeyh Celîl el-Akdem ebî Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Uyûn'u Ahbâri'r -Rızâ*, Necef 1970: II, 167-8.
- 2 Kummî, Ali er-Rızâ'nın İmâmetinin 20 yıl 7 ay sürdürdüğünü söyler. Bkz., Kummî, Sa'd b. Abdullah Ebî Halef el-Eş'âri, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırâk*, Nşr. Muhammed el-Cevâd, Meşkur, Matbaatu Hayderî, Tahran 1963, s. 94; Ayrıca bkz., Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ, *Kitâbu Firaku's-Şia*, Nşr. Hellmut Ritter, İstanbul 1931, Devlet Matbaası, s. 73.
- 3 Kuleynî, Sigatu'l-İslâm Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub b. İshâk, *Usûlu Kâfi*, Tahran 1969, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, I, 411; II, 315-32; Nevbahtî, *Firaku's-Şia*, s. 77; Kummî, *Makâlât ve'l-Fırâk*, s. 99.

Cevâd 219/834 (İbn Tulûn 1958: 103) veya 220/835 (Müfid 1993a: II, 295) yılında Bağdatta 25 yaşında iken ölmüştür (Nevbahtî 1931: 77; Kummî 1963: 99).

Muhammed el-Cevâd (203–220/819–835) toplam 17 yıla yakın süren imâmetinin 14 yıllık kısmını Abbâsî halifelerinden Me'mûn hilâfeti döneminde (198-218/813-833), son iki yılını ise Mu'tasım (218-227/833-842) döneminde geçirmiştir (İbnu'l-Esîr 1965: VI, 439).

Me'mun, Alevilere uyguladığı yumuşak politikayı Ali er-Rızâ'nın vefatından sonra da devam ettirmiş, diğer kızı Ümmü Fazl'ı Ali er-Rızâ'nın oğlu Muhammed el-Cevâd ile nişanlamıştır (Nevbahtî 1931: 72; Kummî 1963: 93; Mes'ûdî 1987: IV, 28). Nişanlandığında 6 yaşlarında olan Muhammed el-Cevâd, yaklaşık 13 yıl sonra Bağdatta 215/831 yılında Ümmü Fazl ile evlenmiştir (Nevbahtî 1931: 72; Kummî 1963: 93; Mes'ûdî 1987: IV, 28; Taberî Trz.: VIII, 566; İbnu'l-Esîr 1965: VI, 346-7). Dolayısı ile Muhammed el-Cevâd evlendiğinde yirmi yaşlarındadır.⁴ Şii tarihçi Ya'kûb'î, Me'mun'un: "Ben, Ebû Ca'fer'in (Muhammed el-Cevâd) kızımından çocuk sahibi olması ve böylece Hz. Peygamber ve Ali b. ebî Tâlib'in soyundan gelen bir çocuğun büyük babası olmak için bu işe teşebbüs ettim" (1960: II, 454) dediğini nakletmiştir. Abbâsîlerin bazıları Me'mun'un, Allah'ın dini hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan, helâl ve haramı tanımayan, farzî sünnetten ayıramayan birisiyle kızını evlendirdiğini düşünmüşlerdir. Ancak Abbâsîlerin bu evliliğe karşı çıkmalarının altında hilâfetin bu şekilde Ali oğullarına geçme endişesi yatmaktadır (Müfid 1993a: II, 319; Kuleynî 1965: I, 497-502). Me'mun, bu tepki karşısında Muhammed el-Cevâd'ın aklı ve ilmî olgunluğa eriştiğini ispat etmek için devrin en ünlü âlimlerinden Yahya b. Aksem başkanlığında ilmî bir münazara düzenlemiştir. Sonuçta Muhammed el-Cevâd'ın ilmi büyük çoğunluk tarafından kabul edilmiştir.⁵ Denilmektedir.

4 Gölpınarlı, Muhammed el-Cevâd'ın Bağdat'a gidiş tarihini H. 211 kabul eder dolayısıyla Muhammed el-Cevâd'ın evlendiğinde 15–16 yaşlarında olduğunu söyler. Bkz., Gölpınarlı, Abdulkakıy, Tarih *Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1997, Der Yayınları, s. 479.

5 Müfid, Yahya b. Aksem, Muhammed el-Cevâd'a İhramlı birisinin avlanmasındaki hükmü sormuştur. Muhammed el-Cevâd cevaben İhramlı kişinin ve

Kanaatimize göre Me'mun'un kendisinden sonra Ali er-Rızâ'yı halife olarak belirleyip damat edinmesi, yine Muhammed el-Cevâd'a kızını vermesinde ince bir siyaset vardır. Belki de Abbâsî devleti devam ettikçe bu tür mücadelelerin devam edeceğini düşünmüştür. Me'mun kardeşi ile hilâfet mücadelesine girmiş neticede kardeşini öldürterek halife olmuştur. Belki de Ali-Fâtıma evladından birinin halife olması ile Ehl-i Beyt'in cazibesinin halk üzerinde daha etkili olacağını düşünmüş olmalıdır.

1. Me'mun Dönemi (198–218/813–833) Ehl-i Beyt İsyanları ve Muhammed el-Cevâd

Abbâsiler döneminde ekonomik, siyasî, dini ve toplumsal nedenlerle ayaklanmak isteyen bazı kesimler isyanlarının temelinde farklı nedenler olsa da Ehl-i Beyt'in karizmasını kullanmışlar, isyanlarının haklı gerekçesi olarak Ehl-i Beyt'e yapılan baskı ve zulmü sunmuşlardır.

1.1. İbn Tabâtabâ ve Ebu's-Serâyâ İsyanı (199/815); Bu ayaklanma, her ne kadar Ali er-Rızâ döneminde vuku' bulsa da neticeleri itibariyle daha sonraki dönemleri etkilediğinden burada işlenmesini uygun görülmüştür. Şöyle ki;

Ebû Abdullah künyesi ile maruf olan Muhammed b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. ebî Talib (İbn Tabâtabâ) neseb itibariyle Hz. Hasan'a dayanmaktadır (Mes'ûdî 1987: IV, 26; Suyûtî 1952: 525). İbn Tabâtabâ'nın ayaklanma gerekçesi ile ilgili olarak bir takım bilgiler verilmektedir. İbn Tabâtabâ, halkı Ali er-Rızâ'ya biate, Kitap ve sünnete uymaya çağırarak 10 Cemaziyelahir 199/27 Ocak 815'te Kûfe'de isyan etmiştir (Taberî Trz.: VIII, 528; Ebu'l-fidâ 1997: 327; İbnü'l-Esîr 1965: VI, 302-3). İsfehâni eserinde İbn Tabâtabâ'nın ayaklanma-

kastının bilinmesi gerekir. Yani erkek mi, kadın mı?; avlanması helal olan yerde mi değil mi?; köle mi, hür mü?; avlanmasında kasıt var mı yoksa öylesine mi avlandı; pişman mı, yoksa ısrarcı mı?; avını gece mi avladı yoksa gündüz mü?; Umre mi yapıyordu yoksa hac mı?... bunların bilinmesi lazım hüküm ona göre verilir. Bu cevap karşısında Yahya b. Aksem şaşırıp kalmıştır. Müfid, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'man el-Ukberi el-Bağdâdi, *el-İrşâd*, Thk. Müessesetü Âl-i Beyt, Beyrut 1993, Dâru'l Müfid Yay., II, 285-6; Meclîsî, Muhammed el-Bâkır b. Muhammed el-İsfehâni, *Bihâru'l-Envâr el-Câmiatu lidüleri Ahbâri'l-Eimmeti'i-Ethâr*, Beyrut 1403/1983, Dâru Müessesetü'l-Vefâ, L, 74-78.

sına Nasr b. Şebîb adında Şii'nin vesile olduğunu, Nasr b. Şebîb'in bir hac mevsiminde İbn Tabâtabâ ile görüştüğünü ve ona Şiilerin içlerinde buldukları bu acıklı durumdan çıkmaları gerektiğini, ellerinden gasp edilen hilâfetin geri alınması gerektiğini, bir an evvel bir şeylerin yapılması lüzumunu söyleyerek onu ayaklanma konusunda teşvik etmiştir. Yine o, İbn Tabâtabâ'ya meseleyi halledebilecekleri plan hazırlamak üzere Cezîre'de buluşma teklifi etmiştir. Cezîre'de iki heyet bir araya gelmiş ancak umulan olmadığı için İbn Tabâtabâ geri dönmüştür (1987: 424-6). Nasr b. Şebîb, İbn Tabâtabâ'yı ikna etse de netice alamamış güçlerini birleştirememişlerdir. Bu esnada Nasr b. Şebîb, Ebu's-Serâyâ diye bilinen Sırrî b. Mansur eş-Şeybânî (Taberî Trz.: VIII, 528) adında birisiyle karşılaşmıştır. Hz. Peygamber ailesine neseben her hangi bir yakınlığı olmadığı bilinen Ebu's-Serâyâ; önceleri hayvan ticareti ile geçimini sağlarken etrafına bir takım kimseleri toplayarak yol kesmeye ve haraç toplamaya başlamıştır (İsfehânî 1987: 426). Taraftarları ile beraber Ermeniya bölgesine gidip Yezid b. Mezyed eş-Şeybânî'ye dehalet ederek onun komutanı olmuştur. Me'mun adına faaliyete geçen Ebu's-Serâyâ daha sonra kendine verilenleri az bularak hac bahanesi ile geri dönmüş, yolu üzerindeki köyleri beraberindekilerle talan etmiştir (İbn'ül-Esîr 1979: V. 303; İbn Kuyetbe 1981: 217-8). Enbar ve Rakka'da bu talandan nasibini almıştır. Rakka'da Ebu's-Serâyâ, İbn Tabâtabâ ile görüşerek (İbn'ül-Esîr 1979: V, 303) beraberce Kûfe'ye gitmeye karar vermişlerdir. Ebu's-Serâyâ Kûfe yolunda Hz. Hüseyin'in kabrine uğramış, insanları Ehl-i Beyt adına yapacağı kıyam için yardımcı olmaları hususunda davet etmiştir (İsfehânî 1987: 426-7). Kûfe'de Ebu's-Serâyâ, İbn Tabâtabâ ile buluşmuş, insanlardan Ehl-i Beyt adına yapılacak kıyam için biat almışlardır (Taberî Trz.: VIII. 529). Gelişmeleri kaygı ile izleyen Abbâsî emirlerinden Hasan b. Sehl, başlarında Zübeyr b. Müseyyeb'in bulunduğu 10 bin kişilik orduyu Ebu's-Serâyâ üzerine göndermiştir. 29 Cemaziyelahir 199/14 Şubat 815 (İbn'ül-Esîr 1979: V. 304; Taberî Trz.: VIII, 529) tarihinde Kûfe yakınlarında meydana gelen savaşta Ebu's-Serâyâ ordusu galip gelerek büyük ganimet elde etmiştir (İbn'ül-Esîr 1965: VI, 302-3; Taberî Trz.: VIII, 528; İsfehânî 1987: 432). Savaştan bir gün sonra 1 Recep 199/15 Şubat 815'te İbn Tabâtabâ aniden ölmüştür. İbn Tabâtabâ'nın hastalanarak öldüğü rivayet edildiği gibi (İsfehânî 1987: 425), Taberî, halkın İbn Tabâtabâ'yı çok sevmesi ve savaş-

tan elde edilen ganimetlerin Ebu's-Serâyâ ile bölüşülmemesinden dolayı öldürüldüğünü de rivayet etmiştir (Trz.: VIII, 529).

İbn Tabâtabâ ölmeden önce arkadaşlarına Allah Resûlü'nün nesline sahip çıkılmasını, Ali evladından kim seçilecekse ona tâbi olunmasını vasiyet etmiştir (Taberî Trz.: VIII, 530). Ebu's-Serâyâ Ali evladından kendine yakın bulduğu ve nispeten yönlendirmeye tâbi ve çocuk yaşta olan (Taberî Trz.: VIII, 529) Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali'yi aday olarak göstermiştir. Halk da Ebu's-Serâyâ'nın adayını kabul ederek biat etmiştir (Taberî Trz.: VIII, 529; İbnu'l-Esîr 1965: VI, 305; Belâzurî, 1996: III, 459). Rahat bir ortam bulan Ebu's-Serâyâ, Basra, Mekke, Yemen ve Fars'a (Mes'ûdî 1987: IV, 26) Ehl-i Beyt'ten valiler atamıştır (Taberî Trz.: VIII, 530-2; İbnu'l-Esîr 1965: VI, 305). Ebu's-Serâyâ tarafından Mekke'ye atanan vali, durumuna uygun olmayan bir tavır sergileyerek Ebu's-Serâyâ'nın öldürülmesinden sonra Mekke'de bulunan Muhammed ed-Dibâc (Mes'ûdî 1987: 29) lakaplı Muhammed b. Ca'fer b. Ca'fer b. Ali b. Hüseyin b. Ali'yi halife olması yönünde ikna etmiştir. Vali, Muhammed ed-Dibâc'a biat edilmesi konusunda destek sağlamıştır. Ancak Muhammed ed-Dibâc hilâfetine zemin ararken Abbâsî orduları tarafından bozguna uğratılarak Abbâsî halifesi Me'mun'a gönderilmiştir (İbnu'l-Esîr 1965: VI, 313). Civar merkezlerde hâkimiyeti kısa sürede ele geçiren Ebu's-Serâyâ konumunu kuvvetlendirerek (Belâzurî 1996: III, 459-61) Abbâsî hükümetini tehdit eder hale gelmiştir. Abbâsî devleti bu tehlikeden kurtulmak için vali Hasan b. Sehl, Herseme b. A'yan'ı görevlendirmiştir (Taberî Trz.: VIII, 534). Herseme b. A'yan stratejik davranarak Kûfe'yi muhasara altına almıştır. Çok geçmeden Ebu's-Serâyâ Kûfe'yi beraberindekilerle terk etmek zorunda kalmıştır (Taberî Trz.: VIII, 534; İsfehânî 1987: 346, 342). Takibe uğrayan Ebu's-Serâyâ sonunda Ahvaz bölgesinde bulunan Sus'a gitmiştir. Burada Abbâsî güçleri ile çarpışan Ebu's-Serâyâ yenilmiş ve vali Hasan b. Sehl'e teslim edilmiştir (İbnu'l-Esîr 1965: VI, 309-10; Eş'arî 2005: s. 97). Bu olaydan sonra 10 Rebiulevvel 200/18 Ekim 815 tarihinde Ebu's-Serâyâ öldürülerek hareketi son bulmuştur. Ehl-i Beyt'ten emir olarak tayin edilen Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali ise halifeye gönderilmiştir (Taberî Trz.: VIII, 534-5; İbnu'l-Esîr 1965: VI, 309-10; İsfehânî 1987: 446-7).

Sonuç olarak; İbn Tabâtabâ'nın, Ebu's-Serâyâ adında eşkıya denebilecek birisine güvenerek Ehl-i Beyt adına harekete geçmesi hata olarak değerlendirilmektedir. Duruma göre zemin değiştiren hırs ve tama' uğruna bazı faaliyetlere kalkışan Ebu's-Serâyâ hareketine zemin hazırlamak ve hareketini meşrulaştırmak için Ehl-i Beyt karizmasını kullanmıştır denilebilir.

1.2. Abdurrahman b. Ahmed İsyanı (208/823); Me'mun'un hilâfetinin son yıllarında özellikle valilerin halka kötü muamelede bulunmaları nedeniyle Ebu's-Serâyâ adında birinin Ehl-i Beyt adına kıyam ettiği, halkın isyanına destek vermesi ile başarıya ulaşarak Basra, Mekke, Yemen ve Fars'a Ehl-i Beyt'ten valiler atadığı Bölüm 1.1'de anlatılmıştı. Bu isyanlardan dolayı merkezî otorite yönetim zafiyetine düşünce nesebi Hz. Ali'nin Ömer isimli oğluna dayanan Abdurrahman b. Ahmed, Yemen'e bağlı Akh beldesinde 208/823 yılında başkaldırarak "er-Rıza b. âli Muhammed" adına biat almaya başlamıştır (İbnu'l-Esîr 1965: VI, 381). Abbâsî halifelerinin haksız ve zulme varan uygulamaları neticesinde Yemen'de Abdurrahman b. Ahmed'in hareketi makes bulunmuş ancak Me'mun'un Dinâr b. Abdillâh komutasında kalabalık orduyu Yemen'e göndermesi üzerine Abdurrahman b. Ahmed eman dileyerek hareketinden vazgeçmiştir (İbnu'l-Esîr 1965: VI, 381). Taberî'ye göre Me'mun, Abdurrahman b. Ahmed'e başlattığı isyan hareketinden vazgeçmesi şartıyla para ve emân göndermiş, o da isyanından vazgeçerek Bağdat'a dönmüştür (Taberî Trz.: V, 162).

2. Mu'tasım (218-227/833-842) Dönemi Ehl-i Beyt İsyancıları ve Muhammed el-Cevâd

Me'mun 18 Recep 218/11 Ağustos 833'te vafat edince yerine tayin ettiği üzere kardeşi Mu'tasım (Muhammed b. Hârûn Reşid) geçmiştir (Ya'kûbî 1960: II, 469; Mes'ûdî 1987: IV, 45-6; Hasan 1987: II, 371 Ayrıca bkz.; İbnu'l-Esîr 1965: VI, 439). Mu'tasım döneminin dikkat çekici önemli bir özelliği, hilâfetin Türk unsurunun güç ve kontrolüne girmiş olmasıdır (Varol 2004: 221; Yıldız 1980: 69, 76; Cahen 1990: 166-167). Mu'tasım, Bağdattaki nüfus ve Türk hakimiyeti yüzünden yeni bir başkent arayışıyla

halifelik merkezini Samarra'ya⁶ taşımıştır (Cahen 1990: 167; Yıldız 1980: 79).

2.1. Muhammed b. Kâsım İsyanı (219/834); Muhammed b. Kâsım nesebi Hz. Hüseyin'in Leylâ ismindeki eşinden olan Ali'ye dayanmaktadır (İbnü'l-Esir 1965: VI, 442). Toplumda saygın bir yeri olan (İsfehâni 1987: 465; Mes'ûdi 1987: IV, 52) Muhammed b. Kâsım, Medîne'de iken Horasanlı Ebû Muhammed adlı birisi ona kendisinin neseb, ilim, zühd gibi bir çok yönden hilâfete daha layık olduğunu söylemiştir. Hatta kendisinin ona biat etmek istediğini söyleyerek Ebû Muhammed kendisi ile beraber Horasanlı birçok kimsenin O'na biat etmesini sağlamıştır. Önceleri gizlice yürüttüğü davetini aleni yaparak hilâfetini ilan etmiştir (Taberî Trz.: IX, 7; İbnü'l-Esir 1965: VI, 442-3). İsyanın ilan edildiği zaman olan 219/834 yılına kadar birçok kimse onun çevresinde toplanmıştır (Mes'ûdi, 1987: IV, 52). Muhammed b. Kâsım, Rakka'ya geldiğinde çevre illere mektuplar yazarak davetini iletmıştır. İsfehâni 40.000 kişinin biat ettiğini ifade etmiştir (1987: 466). Konumunu kuvvetlendiren Muhammed b. Kâsım, Horasan bölgesindeki Tâlikan'a yönelmiş (İsfehâni 1987: 466), bazı küçük başarılar elde etmiştir. Abbâsî komutanlarından Abdullah b.

6 Samarra kentinin kuruluşu ile ilgili olarak; Abbâsî halifesi Mu'tasım Bağdattaki nüfus ve Türk hakimiyeti yüzünden yeni bir başkent arayışında (220/834-5)'de Bağdatı terk etmiştir. Bağdat'a 60 mil uzaklıkta Dicle nehrinin yakasında avcılık yönü ile maruf bir bölgeye "onu gören sevindi" anlamında "Sürra men raâ" denilmiştir. Daha sonra "Sürra men raâ" ismi kısaltılarak "Samarra" olarak kullanılmıştır. Şehre Abbâsîleri temsil eden sarayla başlanmış, çevresinde Dicle nehrinin doğu yakasına doğru 221/836 yıllarında şehir kurulmuştur. Şehir, Abbâsî askerlerini için bir kamp olmanın yanında ekonomik olarak da temayüz etmiştir. Halife Mütevekkil şehrin görünümlerini üçyüz milyon dirheme yakın harcama yaparak inşa ettiği camiler, yapılar, avlanma parkları ve saraylarla değiştirmiştir. Bütün bunlar şehrin ekonomik gelişimine katkıda bulunmuştur. Halife Mütevekkil'in (247/861) yılındaki suikastından sonra şehir terkedilmiştir. Bu tarihten 256/869 yılında ordu, Ahmet el-Muvaffak tarafından Samarra'dan çıkarılmıştır. Ancak Samarra'nın resmi hüviyeti halife Mu'tezid'in Bağdat'ı resmi başkent yaptığı 279/892 yılına kadar devam etmiştir. 274-281/887-895 yılları arasında şehrin birçok kez yağmalandığı bildirilmektedir. İmâmiyye'nin Onuncu imamı Ali el-Hâdî (ö. 254/868) ile onbirinci imam Hasan el-Askerî (ö. 260/874) şehirde "Şehri Ebî Ahmed" olarak bilinen mntıkada evde göz hapsinde bulundurulmuşlar, öldüklerinde Mu'tasım câmi mevkiine defnedilmişlerdir. Bkz., Kırkpınar Muhittin, "Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847/862)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, MÜ.

Tâhir, Muhammed b. Kâsım'ın faaliyetlerinden haberdar olmuş, ordu hazırlayarak üzerine göndermiştir (İbnü'l-Esîr 1965: VI, 442). Muhammed b. Kâsım bazı küçük başarılar elde etse de Horasanlıların destek olmamaları nedeniyle Abdullah b. Tâhir'in ordularına yenilerek Nesâ şehrine kaçmış, taraftarları da çevresinden dağılmışlardır (İsfehâni 1987: 466-7; İbnü'l-Esîr 1965: VI, 442). Nesâ şehrine kaçan Muhammed b. Kâsım, şehrin valisi tarafından yakalanarak Abdullah b. Tâhir'e teslim edilmiştir. Abdullah b. Tâhir ise O'nu Halife Mu'tasım'a göndermiştir (İsfehâni 1987: 467).

Mu'tasım, Muhammed b. Kâsım'ın 219/835 yılı sonlarına doğru Nevruz kutlanırken Bağdat'a getirtmiştir. (İsfehâni 1987: 470; Mes'ûdi 1987: IV, 52). Mu'tasım, Muhammed b. Kâsım'ı hapsetmiş (İsfehâni 1987: 470-1); ancak bir yolunu bularak Muhammed b. Kâsım hapisten kaçmış, bir daha da kendisinden haber alınmamıştır (İbnü'l-Esîr 1965: VI, 443; Taberî Trz.: IX, 8; Mes'ûdi 1987: IV, 52; İsfehâni 1987: 471). Yönetim tarafından Muhammed b. Kâsım'ı bulana yüz bin dirhem ödül verilmiş ise de o bulunmamıştır (Mes'ûdi 1987: IV, 52). Zeydiyye'den bazıları ise onun hayatta olduğunu ve ortaya çıkacağını iddia etmişlerdir (İbnü'l-Esîr 1965: VI, 442; Eş'arî 2005: 98).

Sonuç olarak; Muhammed b. Kâsım, hareketini Horasan'da gerçekleştirmiş olmakla beraber Horasanlılar tarafından yalnız bırakılmıştır. Mu'tasım'ın bu isyan hareketinin temsilcisini öldürmemesi, hatta kaçtığı halde bulmak için gayret sarfetmemesi onun Ehl-i Beyt nesline olan tavrını ortaya koymasından açısından önemlidir. Görüldüğü üzere isyanın, Muhammed el-Cevâd ile ilişkisi olduğu yönünde herhangi bir kayıt yoktur.

2.2. Kâsım b. İbrahim İsyanı (220/835); Kâsım b. İbrahim b. İsmâil b. İbrahim neseben Hz. Hasan'ın soyuna dayanmaktadır. On yıla yakın bir süre davetini gizlice yürütmüş, kendine Mekke, Medîne, Kûfe, Kavzin ve Taberistan gibi yerlerde taraftar bularak kendi adına biat almıştır. Yaptığı daveti ortaya çıkararak 220/835'te isyan etmiştir. Abbâsiler tarafından takip edilen Kâsım b. İbrahim önce Hicaz'a, oradan da Mısır'a kaçmıştır. Abbâsî yönetimi tellallar tutarak Kâsım b. İbrahim'i aratmıştır. Bir keresinde Kâsım b. Abdullah ayakkabıcı dükkanında iken tellalın Kâsım b. Abdullah'ı bulana bin dinar verilecek sözü duyul-

duğunda ayakkabıcıya neden Kasım b. Abdullah'ı teslim etmediği sorulmuş, o; Allah Resûlü'nün evladını korumak için makasla doğranmaya hazır olduğunu söylemiştir. Kâsım b. Abdullah'ın isyanı Abbâsî komutanlarından Boğa el-Kebîr tarafından bastırılmıştır (Hasan 1987: II, 450).

B. ALİ el-HÂDÎ DÖNEMİ (223-256/835-868) EHL-İ BEYT İSYANLARI

İmâmiyye'nin onuncu imamı olan Ali el-Hâdî, 15 Zi'l-hicce 212/6 Mart 828'te Medîne'nin Seriya köyünde doğmuştur⁷ (Kuleynî 1969: I, 497-502; Müfid 1993a: II, 296). Künyeleri "Ebû'l-Hasan", "Ebû'l-Hasan es-Sâlis" "en-Nâki" ve "el-Hâdî" dir (Müfid 1993a: II, 297; Kuleynî 1969: I, 497-502; Tulûn 1958: 107). Annesi Sumâne adında Fas'lı bir cariyedir (Kummî/Nevbahtî 2004:236-237; Müfid 1993a: II, 296). Babası öldüğünde Ali el-Hâdî altı-yedi yaşlarındadır.

Ali el-Hâdî'nin Samarra'da 20 sene 9 ay 10 gün (Nevbahtî 1931: 77; Kummî 1963: 100) göz hapsinde kaldığı, 20 Recep 253/26 Temmuz 867 tarihinde Cumartesi günü öldüğü bildirilmektedir.⁸ (Nevbahtî 1931: 77). Buna göre Ali el-Hâdî öldüğünde 39 yaşını biraz geçmiştir. Ali el-Hâdî ölünce Samarra'da bulunan evine defnedilmiştir (Müfid 1993a: II, 311). 33 sene 9 ay imâmeti süren (Nevbahtî 1931: 77; Kummî 1963: 100) Ali b. Muhammed

7 İmâmî âlimlerden bir kısmı Ali b. Muhammed el-Hâdî'nin Recep 214/Eylül 829'de doğduğunu bildirmektedirler. Bkz., Kummî/Nevbahtî, *Şit Fırkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak, Fıraku's-Şia)*, Çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ankara 2004, Ankara Okulu Yay., 236-237.

8 Ali b. Muhammed el-Hâdî, Yahya b. Herseme ile beraber 233/847 yılı sonları veya 848 yılı başlarında Samarra'ya geldiği kabul edilirse, bkz., Müfid, *el-İrşâd*, II, 311. Ali b. Muhammed el-Hâdî, 257/870 tarihinde öldüğüne göre bkz., Müfid, *el-İrşâd*, II, 296; Kummî, *Makâlât ve'l-Fırak*, s. 100. Samarra'da 22 yıla yakın göz hapsinde kalmış demektir. Demek ki Ali el-Hâdî 42 yaşlarında ölmüştür. Nevbahtî, Ali b. Muhammed el-Hâdî'nin Samarra'da 20 yıl göz hapsinde olduğunu bildirmiş olmakla Müfid'in Ali b. Muhammed el-Hâdî'nin Samarra'ya 233/847 yılında geldiği bilgisi birbirini tamamlamaktadır. Ali el-Hâdî ölünce Samarra'da bulunan evine defnedilmiştir. Bkz., Müfid, *el-İrşâd*, II, 311. 33 sene 9 ay imâmeti süren bkz., Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, s. 77; Kummî, *Makâlât ve'l-Fırak*, s. 100. Ali b. Muhammed el-Hâdî'nin Ebû Muhammed Hasan, Hüseyin, Muhammed, Ca'fer ve Âişe olmak üzere beş çocuğu vardır. Müfid, *el-İrşâd*, II, 312.

el-Hâdî'nin Ebû Muhammed Hasan, Hüseyin, Muhammed, Ca'fer ve Âişe olmak üzere beş çocuğu vardır (Müfid 1993a: II, 312).

1. Vâsık Billâh (227-232/842-847) Dönemi Ehl-i Beyt İsyanları ve Ali b. Muhammed el-Hâdî

Abbâsî halifesi Mu'tasım'ın yakalandığı hastalıktan 18 Rebiulevvel 227/6 Ocak 842'de vefat ettiğinde oğlu Vâsık Billâh ismi ile meşhur Hârûn b. Mu'tasım'a biat edilmiştir (Suyûtî 1969: 340; Mes'ûdî 1987: IV, 65). Beş yıl kadar Abbâsî Devletinin başında bulunan Vâsık Billâh devrinde herhangi bir Ehl-i Beyt isyanı görülmemektedir. Ayaklanma olmamasını Vâsık Billâh'ın Ehl-i Beyt nesline karşı olan saygısı, hoşgörüsü ve bol bol ihsan da bulunmasına bağlayanlar da vardır (Mahmud 1993: 150-2). Vâsık Billâh (ö. 233/847) devri, amcası Me'mun ve babası Mu'tasım'ın basit bir devamından ibarettir (Muğîniyye 1961: 163). Vâsık Billâh, Ehl-i Beyt'e maddî ve manevî destek sağlamış, iyi muamelede bulunmuştur (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 31; İbn Kesîr 1995: X, 520; Tornberg 1979). İsfehâni, Vâsık Billâh dönemi ile ilgili olarak Ehl-i Beyt'e mensup kişilerin her hangi bir endişeye düşmeksizin bir araya geldiklerini, görüşüklerini, rahat hareket edebildiklerini rivayet etmekle beraber bu rahat ortamın Vâsık Billâh'ın ölümüyle son bulduğunu ifade etmektedir (1987: 476-7). İbn Kesîr, Vâsık Billâh döneminde Ehl-i Beyt'e gösterilen müsamaha, hoşgörü ve maddi destekten bahsederek Ehl-i Beyt'e mensup fakir kalmadığını ifade etmiştir (İbn Kesîr 1995: X, 310; İbn Tıktaka Trz.: 236).

2. Mütevekkil (232-247/847-861) Dönemi Ehl-i Beyt İsyanları ve Ali b. Muhammed el-Hâdî

Halife Mu'tasım'ın oğlu Ca'fer (Mütevekkil) Zilhicce 232/Temmuz 847'de halife ilan edilmiştir⁹ (Suyûtî 1969: 346; İbnü'l-Esîr 1965: VII, 33-4; Taberî Trz.: IX, 154-5). Mütevekkil kendinden önce uygulanan dinî ve fikrî politikaları büyük ölçüde değiştirmiş ayrıca göreve başladığında devlet erkânından kimilerini azletmek kimilerine yeni görevler vermek sureti ile bazı dü-

9 Mütevekkil'in halife seçilme sürecinin değerlendirilmesi ile ilgili bkz., Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi*; Brokelmann Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet, Çağatay. Ankara 1992, TTKYay., 138-144.

zenlemelerde bulunmuştur (Ya'kübî 1960: II, 484-9; Taberî Trz.: IX, 156, 188-9; İbnu'l-Esîr 1965: VII, 59).

Mütevekkil, Ehl-i Beyt'e karşı kin, nefret ve şiddet içeren sert bir politika takip etmeye başlamıştır. (İsfehânî 1987: 594-7) İnsanların Ali evlatlarına iyilik etmelerini yasaklayarak onları insanlardan uzak tutmuş, Hz. Hüseyin'in kabrini talan ederek insanların Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret etmelerini yasaklamıştır (Suyûtî 1969: 347; Muğîniyye 1961: 163). Mütevekkil hilâfetinin daha ilk yıllarında Hz. Peygamber'e ait Fedek arazisinin gelirini Hz. Fatıma'nın çocuklarından alarak akrabalarından Abdullah b. Amr el-Bazyâr'a vermiştir (Belâzurî 1987: 45-7). Suyûtî, Mütevekkil'in baskıcı ve mutaassıp olarak bilindiğini, Müslümanların bu dönemde yapılan haksızlıklardan dolayı çok üzüldüğünü kaydetmiştir (1969: 356; Ayrıca bkz., İbnu'l-Esîr 1965: VII, 55).

Hz. Ali evladı ve Şiilerin önde gelenleri Mütevekkil döneminde takibe uğramış, memleketlerinden sürülmüş ve yoksul bırakılmışlardır (İsfehânî 1987: 599). Halife Mütevekkil'in Hz. Ali evladına uyguladığı şiddet ve zorbalığın altında Ehl-i Beyt'e düşmanlığıyla tanınan, halifenin vezirliğini de yapmış olan Ubeydullah b. Yahya (İsfehânî 1987: 597) şair Ali b. Cehm, eş-Şâmi, Ömer b. Ferec er-Ruhhacî, Abdullah b. Muhammed b. el-Hâşimî gibi kimselerden aldığı telkinlerin etken olduğu ileri sürülmüştür (İbnu'l-Esîr 1965: VII, 101). Bazı şairler Hz. Ali evladını hicvetmişler¹⁰, Mütevekkil'i eğlendirmek için, Hz. Ali'yi temsilen, kel ve karnında yastık bulunan Ubâde b. Muhannes'in oynayarak Hz. Ali'yi alaya aldığı bu esnada şarabını içen Mütevekkil ve beraberindekilerin kahkaha attıkları rivayet edilmiştir (Taberî Trz.: IX, 230-1; İbnu'l-Esîr 1965: VII, 55).

İmâmî kaynaklara göre Ali el-Hâdî 233/847 yılı sonları veya 848 yılı başlarında, Mütevekkil'in davetiyle Samarra'ya gelmiştir.

¹¹ Resul Ca'feriyan, Mütevekkil'in Ali b. Muhammed el-Hâdî'yi

¹⁰ Şairlerin okudukları şiirin metni için bkz., Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebû'l Fadl, İbrahim. Beyrut Trz, Dâru'l-KalemYay., IX, 230-1.

¹¹ Mütevekkil, Ali b. Muhammed el-Hâdî'yi Samarra'ya davet mektubu; Halife, senin kadrini biliyor ve takdir ediyor. Sana ve ailene her konuda yardım etmek istiyor. Sana müştak olan Halife en yakın zamanda seni görmek istiyor. Ahdini tazelemek diliyor. Medîne'den Abdullah b. Muhammed'i görmeden aldığını ve yerine emrine âmâde olarak Muhammed b. Fazl'ı atadığını

Samarra'ya daveti ile ilgili olarak; halkın Ali el-Hâdî ile olan ilişkisini yakından izleyebilmek ve onu kontrol altına tutmak için çağırıldığını ve Me'mun'un da Ali er-Rızâ'ya aynı siyasetin farklı bir versiyonunu uyguladığını ileri sürmüştür. Ayrıca Mütevekkil'in yumuşak tarzıyla ise halkın hassasiyetini uyandırmamayı ve Ali b. Muhammed el-Hâdî'nin zorla getirilmesiyle istenmedik olaylara sebebiyet vermemeyi amaçladığına dikkat çekmiştir (1994: II, 117-9). Ali el-Hâdî Samarra'da zorunlu ikamet ve göz altında bulundurulmuştur. Sürekli zanlı konumunda olduğundan her hareketi, her görüşmesi takip edilmiştir (Müfid 1993a: II, 303-4 Ayrıca bkz., Kuleynî 1969: I, 417-8; İsfehâni 1987: 597; İbnu'l-Esir 1965: VII, 55-7).

2.1. Muhammed b. Salih b. Abdillah Hareketi; Medine yakınlarında Ehl-i Beyt'in ikamet yerlerinden olan Süveyka denen yerde ortaya çıkarak isyan eden Muhammed b. Salih'in küçük çaptaki isyanı, Mütevekkil'in komutanlarından Ebû's-Sâc birlikleri tarafından bastırılmıştır. Ebu's-Sâc'ın Halife Mütevekkil tarafından Tarikimekke yani Irak ile Mekke arasında kalan hac yolunu korumakla tayin edilmesi 242/856 yılı sonu veya 857 yılı başlarında olduğu göz önüne alınırsa isyan 242/857 yılından sonra başlamış olmalıdır (Yıldız 1994: X, 339). İsyanın bastırılmasından sonra Muhammed b. Salih'in taraftarları Samarra'da hapsedilmiştir. Muhammed b. Salih ve taraftarlarının ikamet yeri olan Suveyka ise Ebu's-Sâc tarafından yakılıp yıkılmıştır. Muhammed b. Salih isyan sonunda yakalanarak Samarra'da hapsedilmiştir. Kefaletle serbest kalan Muhammed b. Salih Samarra'da ikamete mecbur edilmiş daha sonra ölmüştür (İsfehâni 1987: 600-9).

2.2. Muhammed b. Muhammed İsyanı; Horasan ve Deylem civarında üstünlük kurmuş olan Ehl-i Beyt'ten Hasan b. Zeyd'i halife olarak kabul eden Muhammed b. Muhammed, Rey eyaletinde Abbâsîlere karşı isyan etmiştir. Horasan valisi Abdullah b. Tâhir tarafından bastırılan isyan sonunda Muhammed b. Mu-

arz ediyor. En yakın zamanda ailenle beraber dilediğin biriyle veya Yahya b. Herseme'nin ordusuyla Samarra'ya gelmeni istiyor" Bkz., Müfid, *el-İrşâd*, II, 309-10; Kuleynî, *Usûlu Kâfi*, I, 419; Nevbahtî, *Firaku's-Şia*, s. 77; Kummi, *Makâlât ve'l-Fırâk*, s. 100; Ya'kûbî, Ahmed b. ebî Ya'kub b. Vâdih b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1960, Dâru'l-Sadr Yay. III, 217.

hammed yakalanarak Nişabur'da hapsedilmiştir (İsfahâni 1987: 615).

2.3. Ahmed b. İsa b. Zeyd ve Abdullah b. Mûsa İsyanı; Ehl-i Beyt'e mensup bu iki şahıs hakkında yeterli bilgi olamasa da İsfahâni, bu iki şahsın Ehl-i Beyt adına az taraftarıyla yönetime karşı giriştiği küçük çaplı bir isyan hareketi olduğundan bahsederek, isyan hareketinin yönetim tarafından bastırıldığını Abdullah b. Mûsa'nın Şevval 247/Ekim 861'de, Ahmed b. İsa b. Zeyd'in ise Ramazan 247/Kasım 861'de Basra'da yakalanarak öldürüldüğünden bahsetmiştir (İsfahâni 1987: 619-33; Ayrıca bkz., Kırkpınar 1996: 109).

3. Muntasır Billâh (247-248/861-862) Dönemi Ehl-i Beyt İsyanları ve Ali b. Muhammed el-Hâdi

Halife Mütevekkil, oğlu Muntasır'ın kurduğu plan çerçevesinde Samarra'da kendi yaptırmış olduğu Ca'ferî sarayında bir suikast sonucu 4 Şevvâl 247/11 Aralık 861 tarihinde öldürülünce, Muntasır Billâh halife olmuştur (Taberî Trz.: IX, 224-9; Suyûti 1969: 357; İbnu'l-Esir 1965: VII, 100; Mes'ûdi 1987: IV, 118).

Halife Muntasır'ın bir yıl kadar süren döneminde Mütevekkil döneminde Hz. Ali evladı ve Şiilerin önde gelenlerine uygulanan baskı ve şiddet ortadan kalmış, (İsfahâni 1987: 599) hatta yerle bir edilen ve ziyarete kapatılan Hz. Hüseyin'in kabri tekrar ziyarete açılmış, Fedek arazisinin geliri Ehl-i Beyt'e iade edilmiştir (Suyûti 1969: 356; Mes'ûdi 1987: IV, 135-6). İbnu'l-Esir, Muntasır döneminde oldukça müsamahakâr davranılmasını önceki dönemin kötü izlerinin silinmesi gayreti olarak görmektedir¹² (1965: VII, 116). Bu dönemdeki Ehl-i Beyt'e olan müsamahakâr bakış İmâmî âlimlerce de ifade edilmektedir. Ca'feriyan, Halife Muntasır'ın hilâfetinde Ali oğulları ve Ali el-Hâdi üzerindeki baskılar nispeten azalmıştır demektedir (1994: II, 125). Bu dönemde Ehl-i Beyt adına yapılan yeni bir hareket olmamakla birlikte Basra civarında Ahmed b. İsa ve Abdullah b. Mûsa'nın yerel denebilecek küçük çapta bir hareket gözlemlenmektedir.

12 Halife Muntasır, Medine'ye yeni atadığı valisi Ali b. Hüseyin b. İsmail'e: "Seni etim ve kemiğime vali olarak gönderiyorum. Onlara re'fetle muamele et." demek sureti ile tembihte bulunmuştur. Bkz., Suyûti, Celâluddin Abdurrahman b. ebi Bekr, *Târihu'l-Hulefâ*, Thk. Muhammed Muhyiddin, Abdî'l-hamid, Kahire 1969, Matbaatu's-Saâde Yay. VII, 116.

4. Musta'in Billâh (248-252/862-866) Dönemi Ehl-i Beyt İsyancıları ve Ali b. Muhammed el-Hâdî

Muntasır'ın ani ölümüyle halife seçimi için toplanılmış, vasiyet ve veliahtlık bir kenara itilmiştir. Devlet erkânının isteğiyle Mütevekkil'in kardeşi Musta'in Billâh unvanı ile meşhur olan Ahmed halife ilan edilerek 28 yaşında halife olmuştur (Suyûtî 1969: 358).

4.1. Yahya b. Ömer b. Yahya Hareketi (250/864); Anne ve baba tarafından Ehl-i Beyt neslinden olan Yahya b. Ömer, Abbâsî yönetimince hor görülmüş, Bağdat'ta birçok sıkıntılar çekmiştir (İsfehâni 1987: 506). Ehl-i Beyt'e yapılanlar karşısında Yahya b. Ömer birçok kişiyi etrafında toplamış isyan hazırlıkları yaparken 235/849 yılında yakalanmış ve Bağdat yakınlarında bir hücrede tecrid edilmiştir (Taberî Trz.: IX, 266). Bağdat'tan ayrılarak Kûfe'ye giderken yol üzerinde Fellûce'de yanında bulunanlarla beraber konaklamıştır. Yahya b. Ömer'in konakladığı haberini alan Muhammed b. Abdullah b. Tâhir bir ordu hazırlayarak Yahya b. Ömer üzerine göndermiştir. Yahya daha önce davranarak yanında bulunan 8-10 atlı ile Kûfe'de Beytül-mâl'de bulunan tüm parayı almış, şehir hapishanesindeki mahkumları serbest bırakmıştır. Böylece Yahya b. Ömer'in hareketi başlamıştır. Yahya b. Ömer üzerine gönderilen orduyu yenmiştir. Birkaç zafer kazanarak civarda şöhret bulan Yahya b. Ömer'e katılımlar olmuştur (Taberî Trz.: IX, 267; İbnü'l-Esir 1965: VII, 127). Zeydîlerin desteğini de alan Yahya b. Ömer, Kûfe'de Hz. Peygamber'in soyundan (Âli Muhammed) olması şartı ile birine uyulması hususunda insanlar çağrıda bulunmuştur. Kûfe'de bulunan insanlar bu çağrıya kulak vererek Yahya b. Ömer'e biat etmişlerdir (Taberî Trz.: IX, 268). Çevresindeki insanların telkini ile Yahya b. Ömer 13 Receb 250/ 20 Ağustos 864'te ordusu ile harekete geçmiştir. Abbâsî komutanı Hüseyin b. İsmail'in ordusu ile savaşa tutuşan Yahya b. Ömer savaşı kaybetmiştir. Yahya b. Ömer yakalanarak başı kesilmiş Halife Musta'in'e verilmek üzere Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e gönderilmiştir (Taberî Trz.: IX, 268-9; İsfehâni 1987: 510; Mes'ûdî 1987: IV, 147).

Yahya b. Ömer'in öldürülmesi özellikle Kûfe'de büyük yankı uyandırmıştır. İnsanlar Yahya b. Ömer'e ağıtlar yakmışlardır (Taberî Trz.: IX, 270).

Sonuç olarak; Yahya b. Ömer'in isyanı oluşum safhasından itibaren tetkik edildiğinde görülecektir ki; isyanına gerekçe olarak kendine yapılan baskı, zulüm neticesinde intikam almak için girişilen bir harekettir. Abbâsîler'e düşman olan insanları yanında toplayarak oluşturduğu ordu, tecrübesizliğinin cezasını ağır ödemiştir.

4.2. Ahmed b. İsmâ ve Hüseyin b. Muhammed b. Hamza İsyanı (250/864); Ehl-i Beyt'ten Ahmed b. İsmâ Kûfe'de aynı yıl ayaklanmış, Abbâsî komutanlarından Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'in gönderdiği orduya yenilerek esir edilerek Bağdat'a gönderilmiştir (Mes'ûdî 1987: IV, 155).

Hz. Hasan'ın torunlarından olan Hüseyin b. Muhammed b. Hamza b. Abdullah b. Muhammed b. Hasan b. Ali Kûfe'de Ehl-i Beyt'e yapılan haksızlıkları bahane ederek 250/864 yılında isyan etmiştir. Abbâsî komutanlarından Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'in gönderdiği ordu karşısında Hüseyin b. Muhammed b. Hamza'nın ordusu dağılmış, Hüseyin b. Muhammed b. Hamza ise kaçarak canını kurtarmıştır (Mes'ûdî 1987: IV, 156).

4.3. Hüseyin b. Muhammed ve Hüseyin b. Ahmed b. İsmâil (Kerkî) İsyanı (251/865); Hz. Hüseyin'in torunlarından olan Hüseyin b. Muhammed Kûfe'de 251/865 yılında isyan etmiştir. Abbâsî komutanlarından Müzâhim b. Hakan isyanı bastırmak üzere Kûfe'ye giderek isyancıların üzerine yürümüştür. Hüseyin b. Muhammed kaçmış, isyancıların çoğu öldürülmüştür (Taberî Trz.: 370). Hz. Hüseyin'in torunlarından Kerkî lakaplı Hüseyin b. Ahmed, Kazvin ve Zencan'da isyan etmiştir. Küçük çaplı başarılar elde eden Hüseyin b. Ahmed Tâhirilerin bu yöredeki valilerini kovacak kadar güçlenmiştir (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 163).

4.4. Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâil İsyanı (251/865); Hz. Hasan'ın soyundan gelen Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâil, Taberistan'da 251/865 yılında isyan etmiştir (Mes'ûdî 1987: VI, 150). Yahya b. Ömer'in isyan hareketinin bastırılması için Abbâsî devletince Kûfe'ye sevk edilen Muhammed b. Abdullah b. Tâhir denetimindeki ordu, Taberistan'ın Deylem sınırında bulunan ve İbn Tâhir'e iktâ olarak verilen araziye yerli halktan korumak için gönderilmiştir. Deylemlilerin mera olarak kullandığı arazilere İbn Tâhir'in ordusu sahip çıkınca insanlar bunu

tepki ile karşılaşmışlardır (Taberî Trz.: IX, 271). Deylemliler arazilerinin ellerinden alınması ile önce Ehl-i Beyt neslinden Muhammed b. İbrahim'e ardından Hasan b. Zeyd'e başvurmuşlardır. Hasan b. Zeyd Deylemlilerden müteşekkil bir isyan ordusu hazırlayarak Abbâsî ordusuna karşı savaşa başlamıştır (İbnü'l-Esir 1965: VII, 130). Hasan b. Zeyd beraberindekilerle İbn Tâhir'in kuvvetlerine karşı zafer kazanarak Taberistan'a ardından Rey şehrine hâkim olmuştur (Taberî Trz.: IX, 275). Musta'in, Taberistan yönetiminin Hasan b. Zeyd'e geçmesi üzerine yeni bir ordu techiz ederek Hasn b. Zeyd üzerine göndermiştir. Hasan b. Zeyd'in isyanı uzun sürmüş Bağdat'ta karışıklıklar olduğundan isyan bastırılmamıştır (Mes'ûdî 1987: IV, 155).

Sonuç olarak; Hareketin cereyan ediş tarzı incelendiğinde ellerinden arazileri alınan Deylemlilerin yönetime karşı isyan eden Ehl-i Beyt neslinden birisini başlarına getirmeleri ve ona biat etmeleri göze çarpmaktadır. İsyân edenler, Hasan b. Zeyd'i lider olarak seçmeden önce Ehl-i Beyt neslinden Muhammed b. İbrahim'e davetlerini götürmüşlerdi. Bu demek oluyor ki; kendi beklentilerine cevap verecek her hangi bir Ehl-i Beyt mensubu pekâlâ liderleri olabilirdi. Bu isyanda Ehl-i Beyt'in karizmasından istifade edilmek istenmiştir. İsyân bölgesel olma özelliğinden öte gidememiş, slogan dışında Ehl-i Beyt'e ait herhangi bir söylem de olmamıştır. Ayrıca Ali el-Hâdî ile ilgili herhangi bir söylem de dile getirilmemiştir.

5. Mu'tez Billâh (252-255/866-869) Dönemi Ehl-i Beyt İsyânları ve Ali b. Muhammed el-Hâdî

Halife Müsta'in 252/866 yılında hilâfetten çekilince, Mu'tez Billâh 19 yaşında halife olmuştur. Mu'tez Billâh şahsiyet sahibi, yakışıklı, karakterli biri olarak tarif edilmiştir (Suyûtî 1969: 359).

5.1. İsmâil b. Yusuf İsyânı (251/865); İsyân Musta'in Billâh devrinde başlamış ancak Mu'tez Billâh devrinde nihayet bulunduğu buradan işlenmesi uygun görülmüştür.

Soyu Hz. Hasan'a dayanan İsmâil b. Yusuf b. İbrahim b. Abdullah 251/865'te Mekke'de isyan etmiştir. Vali Ca'fer b. Fazl'i yenerek Mekke'yi ele geçirmiştir. Mekke'de halkın İsmâil b. Yusuf'a biat etmemeleri üzerine halka eziyetler etmiştir. Yiyecekler

karaborsaya düşmüştür. Mekke'yi muhasara altına almıştır. Halkı ve hazineyi soyan ve şehri talan eden İsmâil b. Yusuf daha sonra Medîne'ye ve civar illere gitmiştir. Daha sonra Cidde'ye giderek şehri ve gemileri talan etmiştir. (Taberî Trz.: IX, 346; İbnü'l-Esîr 1965: VII, 165-6). Halife Mu'tez Billâh tarafından gönderilen Muhammed b. Ahmed ve İsa b. Muhammed'in komuta ettiği ordularla Arafat'ta vakfe durulduğu sırada saldırmış, yaklaşık 1100 hacıyı öldürmüştür. İsmâil b. Yusuf'un 252/866 yılında ölmesi ile hareketi son bulmuştur (Taberî Trz.: IX, 346-7; İbnü'l-Esîr 1965: VII, 165-6).

Sonuç olarak, Ehl-i Beyt'e neseben yakınlığından başka hiçbir özelliği olmayan İsmâil b. Yusuf'un hareketi bir çapulcu hareketi olma hüviyetindedir. İsmâil b. Yusuf Hz. Peygamberin nesline yakışmayan bir kişilik sergilemiştir. Halkın bu isyandan sonra Ehl-i Beyt adına yapılacak olan isyanlara mesafeli yaklaşımlarına sebep olmuştur.

5.2. Ali b. Muhammed (Sâhibu'z-Zenc) İsyanı (255/869);

Neseben Hz. Hüseyin'in soyundan olduğunu iddia eden Taberî'nin künyesini Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali olarak verdiği Ali b. Muhammed, Şevval 255/Eylül 868 yılında Basra civarında Abbâsî yönetimine karşı isyan etmiştir (Taberî Trz.: IX, 410) İbnü'l-Esîr, isyanın elebaşının ismini Ali b. Muhammed b. Abdurrahim olarak kaydederek Ehl-i Beyt ile bir alâkasının olmadığını söylemektedir (1965: VII, 205).

Samarra'da ikamet eden Ali b. Muhammed Abbâsî halifesi Muntasır'a yakın bir grubun üyesi olmuş, 249/863 yılında Bahreyn'in Hacer yöresine gitmiştir. Ehl-i Beyt neslinden olduğunu iddia ederek insanları kendine uymaya davet etmiştir. İnsanların bir kısmı daveti kabul ederek Ali b. Muhammed'e biat etmişlerdir (Taberî Trz.: IX, 410). Taberî, Ali b. Muhammed'in ortama göre nesebi ile ilgili çelişik bilgiler verdiğinden bahseder. Ali b. Muhammed bir keresinde kendisini Ehl-i Beyt adına Kûfe yakınlarında öldürülen Ebu'l-Hasan Yahya b. Ömer el-Alevî'nin akrabası olarak takdim etmiştir (Trz.: IX, 411). Ali b. Muhammed'in uydurma neseble kendisini Ali-Fâtıma evladından biriymiş gibi gösterdiği hususunda şüphe bulunmamaktadır (G. Uyar 2004: 332).

Basra ile Vâsıt civarındaki bataklık arazilerde Sudan'dan getirilen zencilerin olumsuz şartlarda tarım arazileri, tuz ve şeker kamışı sahalarında çalıştırılmaları, aç bırakılmaları neticesinde zenciler isyana hazır hale gelmişlerdir (Hasan 1987: IV, 124). Ortamı çok iyi değerlendiren Ali b. Muhammed, Ehl-i Beyt adına Abbâsiler'e yapacağı kıyamda zencileri kullanarak onlara hür ve zengin olacaklarını vaat etmiş, kendisinin peygamberi boyutunun olduğunu, onları kurtarmak için geldiğini söyleyerek taraftar toplamaya başlamıştır (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 205). Etrafına topladığı kölelerle civar merkezleri yağmalamaya başlayan Ali b. Muhammed, zengin köle sahiplerini yakalatarak mallarına hatta eşlerine el koydurmuş, binlerce insanı öldürmüş, etrafta terör havası hâkim olmuştur. Ali b. Muhammed'in etrafında rakamlar abartılı değilse üçyüz bin kişi toplanmıştır¹³ (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 343). Öyle ki Bağdat'ın denizden gelen gıda yolunu keserek insanları açlıkla karşıya bırakmışlardır (Mes'ûdî 1987: IV, 208).

Ali b. Muhammed zencilerden ve kölelerden kendine taraftar bulmak için sancağına Tevbe suresinin "Allah mü'minlerden mallarını ve canlarını onlardan cennet karşılığında satın almıştır" mealindeki 111. ayetini yazmıştır (Kur'an 9: 111). O, ayeti "canlarını satmış olan mü'minler artık kulluk ve köleliğe dönmezler" diyerek te'vil etmiştir. Ali b. Muhammed (Sâhibu'z-Zenc)'in taraftarları Basra, Vâsıt ve Remahürmüzü yakıp yıkmışlar, halkın gönlüne korku salmışlardır. Halife Mu'temid Alellah, komutanlarından Mûsa b. Boğa gibi komutanlarını göndermiş ancak sonuç alamamıştır (Hasan 1987: IV, 126-7).

Mu'temid Alellah, Hicaz'da sürgünde olan kardeşi el-Muvaffak'ı zencilerle savaşmakla görevlendirmiştir. İki yıla yakın zencilerle savaşan el-Muvaffak Ahvâz'dan onları atmış, sonunda Zencilerin merkezi olan el-Muhtara'yı 270/883 yılında ele geçirerek Ali b. Muhammed'i öldürmüştür. El-Muvaffak, Ali b. Muhammed'in başını halifeye göndermesi ile ayaklanma son bulmuştur. Yaklaşık 15 yıla yakın bir süre devam eden Zenc isyanı Abbâsî yönetimini çok zor durumda bırakmıştır (Taberî Trz.: IX, 488-9).

13 Sağır, Abdullah, Abbasi Döneminde Zenci Hareketi (255/270), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, MÜ SBE.

Sonuç olarak, Zenc isyanının genel karakteristiği, Abbâsî yönetiminin yapmış olduğu haksız uygulamalar neticesinde isyana hazır hale gelen zencilerin başkaldırısıdır. İsyana katılımın üçyüz bini bulduğu göz önüne alınırsa isyan, sosyal bir patlama olarak nitelendirilebilir. İsyan sırasında gerçekleştirilen vahşice durum isyana katılanların ezilmişlik psikolojinin bir tepkisi olarak düşünülmelidir. Abbâsî yönetimi istihdamda muhtemel riskleri göz önüne alacak bir strateji üretmediği, aynı ırktan Afrikalıları belirli merkezlere toplayarak yönetime potansiyel tehlike ortamı hazırlamıştır. İsyanın arka yüzündeki hürleşme politikası, isyancıları hürleştirirken, hürleri köle yapmaktan çekinmemiştir. Nesebi noktasında İslâm tarihçilerinin ittifaken Ehl-i Beyt neslinden olmadığını kabul ettikleri Ali b. Muhammed, uydurma neseble kendisini Ali-Fâtıma evladından biriymiş gibi göstererek Ehl-i Beyt'in karizmatik yapısını kendi davası uğruna kullanmıştır. Bundan dolayı Sâhibu'z-Zenc isyanının Ehl-i Beyt ile ilgisi görülmemektedir.

C. HASAN EL-ASKERÎ (256–260 / 868–874) DÖNEMİNDE EHL-İ BEYT İSYANLARI

İmâmî kaynakların ekserisi Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali el-Hâdî (Hasan el-Askerî)'nin Rebîu'l-âhir 232/Kasım 846'da¹⁴ Medine'de doğduğunu rivayet etmişlerdir (Kuleynî 1969: I, 420-1; Müfid 1993a: II, 313; Nevbahtî 1931: 79; Kummî 1963: 101-2). Hasan el-Askerî'nin Samarra'da doğmuş olması da ihtimal dahilinde olsa da Ali b. Muhammed el-Hâdî, 234/848 yılına kadar Samarra'da göz altında tutulduğuna göre, o tarihe kadar ailesinin Medine'de olduğu varsayılırsa Hasan el-Askerî'nin Medine'de doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Hasan el-Askerî'nin Medine'de doğduğunu destekleyen, Kuleynî'nin İshaktan rivayet ettiği bir haberde Ebû Hamza: "Bu çocuk Medine'de doğduğuna göre Türkçe, Rumca ve Farsça'yı nasıl öğrendi?" diye sormuştur (1969: I, 426). "el-Askerî" olarak bilinir.¹⁵ Annesi, "Hadîs", (Müfid

14 Hasan el-Askerî'nin 6 Rebîu'l-evvel 231/31 Ekim 845'te doğduğu da rivayet edilir. Bkz., İbn Tulûn, Şemsudin Muhammed, *El-Eimmetü'l-İsnâ Aşer (Şezerâtu'z-Zehabiyye)*, Thk., Selaheddin, Münecid, Beyrut 1958, Dâru Sâdır Yay. s. 113.

15 "el-Askerî" olarak bilinir. "el-Askerî" lâkabı ikamet ettiği yer olan Samarra'ya atfen verilmiştir. Bkz. Tulûn *Şezerâtu'z-Zehabiyye*, s.113. Ayrıca; "el-Hâdî",

1993a: II, 313) “Hudis”, “Süvsen” (Kuleynî 1969: I, 421) veya “Asfan” adında bir cariyedir (Nevbahtî 1933: 79; Kummî 1963 102). Hasan el-Askerî, 2 ya da 4 yaşındayken babası Ali b. Muhammed el-Hâdî'nin, Abbâsî halifesi Mütevekkil'e suikast planı içinde olduğu şüphesiyle babası ile beraber Samarra'ya hükümlü olarak sevk edilmiştir. Samarra'da kendi evinde gözetim altında yaşamasına müsaade edilmiş, daha sonra ailesinin de yanına gelmesine izin verilmiştir (Donaldson 1933: 217-8).

İmâmeti 6 yıl süren Hasan el-Askerî (Müfid 1993a: II, 313), 22 Rebîu'l-Evvel-Cemâziye'l-ülâ 260/1 Ocak-Şubat 874'te vefat etmiştir (Müfid 1993a: II, 313; Kuleynî 1969: I, 421; Nevbahtî 1931: 79; Kummî 1963: 102). İmâmî ulemâ Hasan el-Askerî'nin Mu'temid Alellah tarafından zehirletilerek öldüğüne inanmaktadır. Öldüğünde 28 yaşında (Müfid 1993a: II, 313; Kuleynî 1969: I, 421) olan Hasan el-Askerî babasının yanı başına defnedilmiştir (Nevbahtî 1931: 79; Kummî, 1963: 102; Müfid 1993a: II, 336; Tulûn 1958: 113).

1. Mu'tez Billâh (252-255/866-869) Dönemi Ehl-i Beyt İsyancıları ve Hasan el-Askerî

Halife Müsta'in 252/866 yılında hilâfetten çekince halife Mu'tez Billâh 19 yaşında halife olmuştur (Suyûtî 1969: 359). Mu'tez Billâh devri, Şiiler'e baskının arttığı dönemdir. Her ne kadar Abbâsiler bu dönemde zayıflayıp Türk askerlerinin hâkimiyetine girmiş olsalar da Şiiler'e karşı kin ve nefretlerinin azalmadığı görülmektedir (Canon Sell 1923: 48).

Türk askerlerinin maaşlarını alamadıkları bahanesi ile isyan ederek Mu'tez Billâh'ın sarayını muhasara altına almışlar, saraya girerek Mu'tez Billâh'ı hilâfetten çekilmeye mecbur edip, hapse atmışlardır. Birkaç gün hapiste kalan Mu'tez Billâh 27 Recep 255/11 Temmuz 869'da ölmüştür (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 68-9). Bu dönemde dikkat çeken herhangi bir Ehl-i Beyt ayaklanması vuku bulmamıştır.

2. Mühtedî (255-256/869-870) Dönemi Ehl-i Beyt İsyancıları ve Hasan el-Askerî

“er-Refik”, “ez-Zekî”, “en-Nâkî”, “ibnu'r-Rızâ”, “Ebû Muhammed” lâkapları da vardır. Bkz., Kuleynî, *Usûlu Kâfi*, I, 420, 422.

Mu'tez Billâh'ın ölümünden sonra komutanlar Vâsık Billâh'ın oğlu Mühtedi'nin hilâfetinde anlaşmışlar; Bir yıla yakın halifelik görevini ifa eden Mühtedi, bir önceki halife Mu'tez Billâh'de olduğu Türk askerlerin maaşlarını ödemediği gerekçesi ile Türk askerlerce muhasara altına alınmıştır. Halifenin askerleri ile Türklerin yaptığı savaşta dört bine yakın Türk askeri ölse de halifenin ordusu yenilmiştir. Neticede halife Mühtedi 256/870 yılında asılarak öldürülmüştür (Suyûtî 1969: 361-2).

Hasan el-Askerî, Mühtedi döneminde hapsedilmiştir. Ebû Hâşim Ca'fer, Hasan el-Askerî'nin hapse atılmasını şöyle anlatır: "Mühtedi zamanında ben hapisteyken, İmam Ebû Muhammed el-Hasan'ı zindana getirdiler. 256/869 senesinde Mühtedi'nin ölmesiyle İmam Ebû Muhammed el-Hasan ölümden kurtuldu. Çünkü Mühtedi ölmeseydi büyük ihtimalle İmam'ı öldürecekti." İmâmeti sürecinde takiiye yaparak yaşayan Hasan el-Askerî'nin kapısının Şiilere bile kapalı olduğu söylenir. O, sadece Şîa'nın özel kişileri ile görüşebilmektedir (Müfid 1993a: II, 324; Kuleynî 1969: I, 512).

Bu dönemde Sudan'dan getirilen zencilerin Ali b. Muhammed önderliğinde isyanları devam etmektedir (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 205). Etrafına topladığı kölelerle civar merkezleri yağlamayan Ali b. Muhammed, binlerce insanı öldürmüş, etrafta terör havası estirmiştir (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 343).

2.1. Ahmed b. Muhammed İsyanı (255/869); Hz. Hasan'ın torunlarından olan Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. İbrahim Tabâtabâ b. Hasan b. İsmâil Mısır'da 255/869 yılında isyan etmiştir. Hilâfet iddiasında bulunarak çok sayıda taraftar toplamıştır. İsyân etmiş ancak Mısır valisi Ahmed b. Tûlun'un gönderdiği orduya yenilerek öldürülmüştür (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 217).

2.2. Ali b. Zeyd ve İbrahim b. Muhammed İsyanı (256/870); Ehl-i Beyt'ten Ali b. Zeyd, Kûfe'de 256/870 yılında isyan etmiştir. Ali b. Zeyd'in isyanı yaklaşık 4 ay sürmüştür. Üzerine gönderilen ilk orduyu yense de daha sonra yenilerek Basra'ya Ali b. Muhammed (Sâhibu'z-Zenc)'in yanına kaçmıştır.¹⁶

16 G.Uyar, İbn Hazm'ın Ali b. Zeyd ile ilgili verdiği neseb bilgilerini vererek Ali b. Zeyd'in Ali b. Muhammed (Sâhibu'z-Zenc)'in Ali-Fatıma evladından olduğunu bildiğinden dolayı kendine yakın bulduğunu için gitmiş olabileceğini

Daha sonra yakalanarak öldürülmüştür. (Taberî Trz.: 474). İbrahim b. Muhammed b. Yahya b. Abdullah b. Muhammed Mısır'da Said civarında 256/869 ve 257/870'de isyan etmiştir. İbrahim b. Muhammed üzerine gönderilen Ahmed b. Tulun komutasındaki Abbâsî ordusuna yenilerek kaçmıştır. Bir sene sonra tekrar isyan etmiş; ancak tekrar yakalanmıştır (İbnü'l-Esir 1965: VII, 238).

3. Mu'temid Alellah (256-279/870-892) Dönemi Ehl-i Beyt İsyaları ve Hasan el-Askerî

Mühtedi 256/870 yılında öldürüldüğünde Mu'temid Alellah el-Cavsek diye bir yerde hapiste bulunmaktadır. Hapisten çıkarılarak biat edilmiştir. Kardeşi Muvaffak'ı yanına alarak devlet yönetiminde ona geniş yetkiler vermiştir. Mu'temid Alellah, Mühtedi'nin aksine oyun ve eğlenceye dalıp halkın işleri ile meşgul olmamıştır. Halk bu yüzden Mu'temid Alellah'tan ziyade kardeşi Muvaffak'ı daha çok sevmiştir (Suyûtî 1969: 363).

Hasan el-Askerî, Mu'temid Alellah döneminde de birkaç kez hapsedilmiştir. Mu'temid Alellah, Hasan el-Askerî'yi, sarayın altında, bir kapısı bulunan, penceresi olmayan, hava ve ışığın girmediği bir odaya hapsedirmiştir. Yirmi dört yaşlarında olan Hasan el-Askerî, iki yıl kadar burada kalmıştır. Hapisten çıktığında 70 yaşında birisi gibi görüldüğü söylenmiştir. Daha sonra Hasan el-Askerî, oturduğu evde kalması şartıyla göz hapsinde kalmıştır (Canon Cell 1923: 49-50).

3.1. Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâil¹⁷ İkinci İsyanı (255/869); Hasan b. Zeyd'in birinci isyanı Taberistan'da 251/865 yılında gerçekleşmiştir. İsyana gerekçe olarak Deylemlilerin mera olarak kullandığı arazilere Abbâsî komutanlarından İbn Tâhir'in ordusu sahip çıkınca insanlar bunu tepki ile karşılamışlar, Hasan b. Zeyd'i başlarına geçmeye ikna ederek Abbâsî ordusuna karşı savaş başlatmışlardır (İbnü'l-Esir 1965: VII, 130; Taberî Trz.: IX, 275). Kısa sürede Hasan b. Zeyd beraberekinlerle İbn Tâhir'in kuvvetlerine karşı zafer kazanarak Taberistan'a, ardından Rey şehrine hâkim olmuştur (Taberî Trz.:

söyler. Bkz., Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatma Evladı*, İstanbul 2004, Gelenek Yay., ss. 336-7.

17 Musta'in Billah Dönemi Ehl-i Beyt İsyaları ve Ali el-Hâdi bölümünde işlenmiştir.

IX, 275). Musta'in Billâh döneminde Bağdat'ta karışıklıklar olduğundan isyan bastırılmamıştır. 255/869 yılında Hasan b. Zeyd tekrar isyan etmiş; ancak bölgenin hakimiyetini Abbâsî ordusuna vermek zorunda kalmış, kendi de Deyleme kaçmıştır (Taberî Trz.: IX, 382). Hilâfet mücadelesinden kaynaklanan karışıklıklar sebebiyle Hasan b. Zeyd, Taberistan ve Rey'e tekrar sahip olmuştur (Taberî Trz.: IX, 474). Hasan b. Zeyd'in isyan hareketinin bir tür-lü bastırılmayışı üzerine Halife Mu'temid Alellah , Şevval 256 /Eylül 870'te komutanlarından Mûsa b. Boğa'yı isyanı halletmesi için Rey'e göndermiştir (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 240). Hasan b. Zeyd ile Mûsa b. Boğa arasında 3 yıla yakın süren mücadele sonunda 258/871-872'de Hasan b. Zeyd yenilmiştir. Hasn b. Zeyd savaştan kaçmıştır (Taberî Trz.: IX, 501; İbnü'l-Esîr 1965: VII, 257). Bu arada farklı bir gelişme olmuş, Hasan b. Zeyd ile müca-dele ederek iyice kuvvetlerin zayıf düşmesinden dolayı Taberistan havalisinde otoritesi iyice zayıflayan Abbâsî valisi Muhammed b. Tâhir'in üzerine Ya'kub b. Leys es-Seffâr giderek Horasan mıntı-kasına hâkim olmuştur. Ya'kub b. Leys es-Seffâr Taberistan'a yönelmiş karşısında zayıf da olsa Hasan b. Zeyd'i bulmuştur. Ha-san b. Zeyd ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Taberistan'a hâkim olmuştur (İbnü'l-Esîr 1965: VII, 262-66). Ya'kub b. Leys es-Seffâr, Hasan b. Zeyd'i yense de yöre halkının Hasan b. Zeyd'e destek olmalarından dolayı burayı tamamen ele geçirememiştir. Ancak Ya'kub b. Leys es-Seffâr, Hasan b. Zeyd'i yendiği müjdesi-nin halife Mu'temid Alellah'a bildirildiği nakledilir. Ancak daha sonra 261/ 874-875 yılında Hasan b. Zeyd tekrar Taberistan'a dönmüş, Ya'kub b. Leys ile mücadele etmiştir. (Taberî Trz.: IX, 501-12; İbnü'l-Esîr 1965: VII, 269) İsyân Hasan b. Zeyd'in ölüm tarihi olan 270/883 yılına kadar devam etmiştir (Mes'ûdî 1987: IV, 155).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Araştırmamızda ele aldığımız dönem (203-260/819-874) göz önüne alındığında imamların herhangi bir siyasî oluşumun için-de yer almadıkları gibi kimseyi de siyasî bir ayaklanmaya yö-neltmedikleri söylenebilir. Ayrıca İsnâ Aşeriyye İmamların hayat-ları boyunca idaresinde buldukları siyâsal yönetime karşı pa-sif bir siyaset takip ettikleri, İmâmiyyenin iddia ettiği imam oldu-ğu öne sürülen şahısların o camianın tümü tarafından kabul edilmediği ve tanınmadığı da söylenebilir. Zaten Ehl-i Beyt adına

yürütülen hareketlerin neseben belli bir silsileye (İmâmiyye imamları silsilesine) hasr edilmeyip yöresel olarak öne çıkan Ehl-i Beyt mensupları adına gerçekleştirildiği görülür.

Ele aldığımız son dönemde gerçekleştirilen isyan hareketleri genel olarak değerlendirilecek olursa; Abbâsî yönetimine her halife atanmasında Ehl-i Beyt'ten birileri çıkararak insanları biata davet etmiş, küçük veya büyük çapta isyan çıkarmışlardır. Son dört imam döneminde gerçekleştirilen isyan hareketleri genel olarak küçük çaplı olup Abbâsî devletini sarsacak nitelikte olmamıştır. Ehl-i Beyt menşeli olduğu kabul edilebilecek isyan hareketleri genel olarak halk tarafından benimsenmediği gibi halka da mal olmamıştır. Birkaç idealist denebilecek önderlerin rehberliğinde gerçekleştirilen hareketler liderin öldürülmesi, hapsedilmesi ya da kaçması ile genelde son bulmuştur. Aslında bu hareketlerin başlangıç noktası Ehl-i Beyt'i hak ettiği konuma getirme çabası gibi görünse de organize bir güç olmadıklarından ve taraftarlarının çoğu tecrübesiz olduklarından Abbâsî yönetiminin donanımlı orduları karşısında varlık gösterememişlerdir. Abbâsîler her defasında bu isyanları şiddetle bastırmış isyanın elebaşlarını hapsedmiş ya da öldürmüştür.

Ehl-i Beyt adına gerçekleştirilen isyanların genel karakteri, Özellikle ele aldığımız son dönemde gerçekleştirilen isyan hareketleri ile İmâmiyye imamlarının her hangi bir bağlantıların olduğu tespit edilememiştir. Özellikle yönetim tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilen imamlar kendi adlarına da herhangi bir isyan hareketine girişmemişlerdir. Abbâsîler döneminde ekonomik, siyasî, dini ve toplumsal nedenlerle ayaklanmak isteyen bazı kesimler, isyanlarının temelinde farklı nedenler olsa da Ehl-i Beyt karizmasını kullanmışlar, istismar etmişlerdir. İsyancının haklı gerekçesi olarak Ehl-i Beyt'e yapılan baskı ve zulmü sunmuşlardır. Ehl-i Beyt'in nazara verilerek gerçekleştirildiği isyan hareketleri Âli Muhammed'den razı olunan birisine diye takdim edilmiştir. Daha çok isyan hareketinin önderleri Ehl-i Beyt neslinden olduklarından isyanlarına hem haklı bir gerekçe bulmuş hem de taraftarlarını arttırma imkanı bulabilmişlerdir. Bu duruma Mu'tasım döneminde Horosan civarında gerçekleşen Muhammed b. Kasım isyanı gösterilebilir. Yine bu süreç içerisinde Ehl-i Beyt kaynaklı isyan hareketlerinin bazısı intikam alma duygusu gerçekleştirilmiştir. Örnek olarak Musta'in Billâh devrinde patlak

veren Yahya b. Ömer isyanında gerekçe olarak kendine yapılan baskı, zulüm neticesinde intikam almak için girişilen bir hareket olduğu görülür. Bazı isyanlar halkın Abbâsî yönetimin bazı uygulamalarından rahatsız olduklarından dolayı gerçekleştirilmiştir. Örnek olarak Musta'in Billâh devrinde meydana gelen Hasan b. Zeyd isyanıdır. Deylem mıntıkasında halkın mera olarak kullandığı sınırın Abbâsî komutanlarından İbn Tâhir'e verilmesine halk tepki göstermiş, Ehl-i Beyt neslinden Hasan b. Zeyd'e biat ederek isyan etmişlerdir.

Abbâsî halifesi Me'mun'un kendisinden sonra Ali er-Rızâ'yı halife olarak belirleyip damat edinmesi, kızını Muhammed el-Cevâd'a vermesinde ince bir siyaset vardır. Belki de Abbâsî Devleti devam ettikçe bu tür mücadelelerin devam edeceğini bu yüzden Ali-Fâtıma evladından birinin halife olması ile Ehl-i Beyt'in karizmatik şahsiyetinin halk üzerindeki daha tesirli olacağını düşünmüş olmalıdır. Me'mun ve Mutasım bazı Şîi söylemleri desteklemiş ve Ehl-i Beyt'e değer vermiştir. Me'mun'un Ehl-i Beyt'e olan sıcak tavrından dolayı kimileri ona karşı çıkmışsa da Me'mun'un bu konudaki gayreti göz ardı edilmemelidir. Ali b. Muhammed el-Hâdî, hayatının çoğunu Samarra'da göz altında geçirmiştir. Bu dönem Şiilere baskının arttığı dönemdir. Yine bu dönemde Şiilerce kutsal sayılan mekanlar Mütevekkil tarafından tahrif edilerek ziyareti yasaklanmıştır. Bu uygulamalar büyük ölçüde imamla taraftarlarının irtibatını güçleştirmiştir. Abbâsî halifelerinden Mu'tezz devri, Şiiler'e baskının arttığı ayrı bir dönemdir. Hayatının büyük kısmını Samarra'da göz hapsinde geçiren Hasan el-Askerî'nin kapısının Şiilere bile kapalı olduğu söylenebilir.